

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΙΟΛΙΔΑΣ

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός στην καμπή του δεκάτου ογδούου προς τον δέκατο ένατο αιώνα παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποικιλομορφία στις τοπικές του εκδηλώσεις¹. Η ποικιλομορφία αυτή υπήρξε συνάρτηση των επιμέρους ιστορικών συνθηκών της κάθε περιοχής. Παρ' όλο που ως προς την ουσία των αξιών και των επιδιώξεών του ο Διαφωτισμός υπήρξε ενιαίο πολιτισμικό ρεύμα στον ευρύτερο χώρο της ελληνικής Ανατολής, ωστόσο, ως προς την κατά τόπους δεκτικότητα παρουσιάζει διαφορές και διακυμάνσεις, που καθορίζονται κατά κύριο λόγο από τις πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες των επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων του ελληνικού χώρου, που βρίσκονταν τότε κάτω από διαφορετικές ξένες κυριαρχίες. Συνεπώς, οι διάφορες τοπικές εκφάνσεις του Διαφωτισμού παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες, τις οποίες αξίζει να επισημάνουμε, ώστε να κατανοήσουμε πληρέστερα το εύρος του κινήματος². Άλλωστε, η μελέτη της υποδοχής των ιδεών του Διαφωτισμού σ' ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο μπορεί να αποκαλύψει μονιμότερες αλληλουχίες που προσδιορίζουν την ιστορική φυσιογνωμία της περιοχής. Για παράδειγμα, η ιστορική ενότητα του χώρου της Αιολίδας κατά τους πρώιμους νέους χρόνους εικονογραφείται με αρκετά χαρακτηριστικό τρόπο από την τύχη του Διαφωτισμού στην περιοχή.

Ο Διαφωτισμός στην Αιολίδα διαφέρει ποικιλοτρόπως από άλλες μορφές του ίδιου κινήματος σε άλλες περιοχές³ και κυρίως από τον Επτανησιακό

1. Για συνολικές θεωρήσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως φαινομένου διανοητικής και πολιτισμικής αλλαγής, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1977 καθώς και Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, μετ. Στέλλα Νικολούδη*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996.

2. Paschalis M. Kitromilides, «Reappraisals of Enlightenment Political Thought», στον συλλογικό τόμο *From Republican Polity to National Community: Reconsiderations of Enlightenment Political Thought*, edited by Paschalis M. Kitromilides [*Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 2003:9], Οξφόρδη, Voltaire Foundation, 2003, σ. 13.

3. Ως ενδεικτικά παραδείγματα τοπικών εκδηλώσεων του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο θα μπορούσαν ακόμη να αναφερθούν εκτός από τον Επτανησιακό, ο Ηπειρωτικός και ο Θεσσαλικός Διαφωτισμός.

Διαφωτισμό⁴: πρώτα, επειδή ο Επτανησιακός Διαφωτισμός σηματοδοτεί την έναρξη της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο, ενώ ο Διαφωτισμός στην Αιολίδα αντιπροσωπεύει ένα ωριμότερο στάδιο, την κορύφωση, κατά κάποιον τρόπο, που κλείνει τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του δεκάτου ενάτου αιώνα. Δεύτερο, σε αντίθεση προς τον Επτανησιακό Διαφωτισμό, που υπήρξε φαινόμενο παρατεταμένο και αναπτύχθηκε σε αναβαθμούς που καλύπτουν ολόκληρο τον δέκατο όγδοο αιώνα, ο Αιολικός Διαφωτισμός υπήρξε φαινόμενο ορμητικό που εκδηλώθηκε απότομα, όταν το επέτρεψαν οι τοπικές συνθήκες, και επέδειξε ωριμότητα και πληρότητα εντυπωσιακή, χάρη στον πρωταγωνιστικό ρόλο εξεχουσών πνευματικών μορφών, του Βενιαμίν Λεσβίου και του Θεόφιλου Καίρη, καθώς και στην ύπαρξη ισχυρών προσωπικοτήτων των Κυδωνιών, αποφασισμένων να δώσουν μια νεωτερική ώθηση στην τοπική παιδεία⁵.

Οι διαθέσιμες μαρτυρίες και ενδείξεις συγκλίνουν προς τη διαπίστωση ότι η Λέσβος δεν υπήρξε περιοχή πρόσφορη για την επικράτηση των νεωτερικών ιδεών. Μεγαλόνησος με καλά συναρθρωμένους θρησκευτικούς θεσμούς, δύο επισκοπικές περιφέρειες και ισχυρά μοναστικά ιδρύματα, δεν μπορούσε να αποδεχθεί εύκολα τις νεωτερικές ιδέες⁶. Λίγες δεκαετίες πριν από το τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα, το βάρος της παραδοσιακής παιδείας που εκπορευόταν από τη νήσο εικονογραφείται από τη δράση της «ξυνωρίδος» των Λεσβίων σχολαρχών της Πατριαρχικής Ακαδημίας στην Κωνσταντινούπολη, του Δωροθέου του Λεσβίου και του Ιωάννη Τζαnah⁷. Ιδιαίτερα δυναμική προσωπικότητα φαίνεται ότι υπήρξε ο Δωρόθεος Λέσβιος, που πιστός στην αριστοτελική κοσμολογία, διαδραμάτισε, κυρίως ως αντίπαλος του Νικολάου Ζερζούλη, σημαντικό μέρος στις πρώιμες

4. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο Επτανησιακός Διαφωτισμός», *Πρακτικά του Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, τ. 1, Αθήνα 2004, σ. 241-257.

5. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ 83, 2003 (Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών 2): βλ. επίσης Κώστας Λάμπας, «Προφορικές παραδόσεις για τον Βενιαμίν Λέσβιο», *Μνήμων* 24 (2002), 83-105.

6. Το βάθος της θρησκευτικής ιστορίας της Λέσβου διαφάνεται από όσα στοιχεία και ιστορικές αναδρομές παραθέτει ο μητροπολίτης Μυτιληνής Ιάκωβος Κλεόμβροτος στην επισκόπηση των εκκλησιαστικών μνημείων της νήσου στο έργο του, *Mytilena Sacra*, τ. Α'-Δ', Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1970-1981.

7. Μανουήλ Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 139-144 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α', Αθήνα 1966, σ. 332-340.

έριδες μεταξύ συντηρητικών και νεωτεριστών λογίων περί τα μέσα του δεκάτου ογδού αιώνα⁸.

Η προσήλωση στην παραδοσιακή παιδεία παρέμεινε η σταθερή πνευματική παρακαταθήκη της Λέσβου και κατά την περίοδο της ακμής του Διαφωτισμού στην απέναντι ακτή της Αιολίδας, με επίκεντρο τις Κυδωνίες⁹. Η αντίδραση κατά των νεωτερικών ιδεών έγινε φανερή ακόμη και το 1812 όταν ο Βενιαμίν Λέσβιος, ο λαμπρότερος αστέρας του Αιολικού Διαφωτισμού, καταδικωμένος από τη συντηρητική μερίδα της κοινωνίας στις Κυδωνίες και ακολουθούμενος από μαθητές του στην εκεί Ακαδημία, πολλοί από τους οποίους κατάγονταν από τη Λέσβο¹⁰, προσπάθησε αρχικά να βρει καταφύγιο στη γενέτειρά του· έγινε όμως δεκτός με εχθρότητα από τον κλήρο της Μυτιλήνης με αποτέλεσμα να αναγκασθεί να εγκαταλείψει τη νήσο του και να κατευθυνθεί στην Κωνσταντινούπολη, όπου υπήρχαν περιβάλλοντα ευνοϊκά προς τον Διαφωτισμό σε κύκλους Φαναριωτών και ορισμένων εκπροσώπων του ανώτερου κλήρου. Βρισκόμαστε στην περίπτωση αυτή μπροστά σ' ένα σημαντικό σταθμό της σύγκρουσης του όψιμου Διαφωτισμού με τα παραδοσιακά στρώματα της νεοελληνικής παιδείας και κοινωνίας.

Σε αντίθεση προς τη Λέσβο, στην απέναντι ακτή της Αιολίδας, η τύχη του Διαφωτισμού πήρε διαφορετική τροπή. Οι Κυδωνίες αποτελούν την προέκταση της Λέσβου στα μικρασιατικά παράλια. Ο Κοραΐς μας πληροφορεί ότι μιλούσαν την ίδια διάλεκτο¹¹ και ότι η ονομασία Κυδωνίες

8. Λίνος Γ. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του φιλοσόφου στον 18ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης-Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία* 7 (1977), 416-454 [=Μεταβυζαντινή Φιλοσοφία 17ος-19ος αιώνας. Έρευνα στις πηγές, Αθήνα, Παρουσία, 2001, σ. 34-88].

9. Σχετικά με τις Κυδωνίες πριν από το 1821, βλ. Μ. Δ. Ραφφενέλ, *Αι Κυδωνίαι προ του 1821*, μετ. Χαρίκλειας Σταυράκη - Α. Αναγνώστου, Σμύρνη 1861· Ι. Ν. Καραμπλιάς, *Ιστορία των Κυδωνίων*, Αθήνα 1949· Βασ. Κουκουναράς, *Κυδωνίαι-πρωτεύουσα της Αιολίδας*, Αθήνα 1972· πβ Ιωάννα Πετροπούλου, «Γύρω από την ιστοριογραφία των Κυδωνίων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 3 (1982), 231-241.

10. Γ. Βαλέτας, *Ο Βενιαμίν, οι μαθητές του και η Λέσβος*, Μυτιλήνη 1936.

11. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, έκδ. ΟΜΕΔ, τ. 4, 1817-1822, Αθήνα 1982, σ. 53, 185. Επίσης *Αλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη εκδιδομένη υπό Δημητρίου Ι. Πολέμη. Μέρος τρίτον, Επιστολαί προς Θεόφιλον Καΐρην*, τόμος πρώτος 1808-1839, Άνδρος, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1998, σ. 109. Για τη συνάφεια της γλώσσας που μιλούσαν στο Αϊβαλί με εκείνη της Μυτιλήνης βλ. και τις σχετικές μαρτυρίες στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών/Αιολίδα, Φάκ. Αϊβαλί Α3, σ. 47 και 59.

προέρχεται ίσως από αποίκους από την Κυδωνία της Κρήτης¹². Η πόλη αυτή είχε αποκτήσει σχετική αυτονομία με τα εξαιρετικά προνόμια, τα οποία το 1773 εξασφάλισε ο ιερέας Ιωάννης Δημητρακέλης, ο οποίος καταγόταν από τη Λέσβο και έφερε το εκκλησιαστικό οφφίκιο του Οικονόμου, εξ ου και η επωνυμία του Οικονόμος. Με τη βοήθεια ισχυρών φίλων του στην Κωνσταντινούπολη, του Φαναριώτη Νικολάου Μαυρογένη, διερμηνέα του στόλου, και του τραπεζίτη Πετράκη, ο Ιωάννης Οικονόμος πέτυχε την έκδοση σουλτανικού φερμανίου, το οποίο δημιούργησε τις θεσμικές προϋποθέσεις για την οικονομική ακμή αυτού του φυσικού λιμανιού της Ανατολικής Μεσογείου¹³, το οποίο είχε ξένα προξενεία, και την εποχή αυτή, σε αντίθεση με τη Σμύρνη, είχε αμιγή ελληνικό πληθυσμό¹⁴. Ο Ιωάννης Οικονόμος ίδρυσε ναούς, βιβλιοθήκη, νοσοκομεία και την πρώτη σχολή της Παναγίας των Ορφανών. Εξαιτίας της μεγάλης συρροής μαθητών από γειτονικές περιοχές, ο Οικονόμος αναγκάστηκε να χτίσει ένα μεγαλύτερο εκπαιδευτήριο, το οποίο στέγασε την περίφημη Ακαδημία των Κυδωνιών. Ο Arnold Toynbee θα προβεί αργότερα στη σημαντική διαπίστωση, ότι οι Κυδωνίες υπήρξαν «the first piece of free Greek soil in modern times»¹⁵.

Το έζοχο αυτό φαινόμενο πνευματικής δημιουργίας που για δύο πυκνές δεκαετίες συνθέτει την πράξη του Διαφωτισμού στις ακτές της Αιολίδας, θα πρέπει να εξηγηθεί σε συνάρτηση προς δύο παράγοντες. Ο ένας παράγοντας αναφέρεται στην ενότητα του γεωγραφικού χώρου της Αιολίδας. Το Αίβαλί εμφανίζεται ως το προσκήνιο του Διαφωτισμού, κοινωνική ενδοχώρα του κινήματος όμως υπήρξε η συμπαγής νησιωτική κοινωνία της Λέσβου που, όπως και σε τόσους άλλους τομείς, έτσι και στον χώρο της παιδείας τροφοδοτούσε συνεχώς με ανθρώπινο δυναμικό την ανάπτυξη των Κυδωνιών. Πλείστοι των μαθητών και των δασκάλων αλλά και ο πρωταγωνιστής του δράματος του Διαφωτισμού στις Κυδωνίες υπήρξαν λεσβιακής προέλευσης. Λεσβιακής προέλευσης ήσαν επίσης οι προύχοντες και έφοροι της Σχολής, Δημήτριος Χατζηπαρασκευάς Σαλτέλης, Γεωργάκης Οικονομέλης, Ευστράτιος Γωνατέλης, οι οποίοι στήριξαν και

12. Αλληλογραφία, τ. 4, σ. 82.

13. Γ. Σακκάρης, *Ιστορία των Κυδωνιών*, Αθήνα 1920, σ. 17.

14. Από το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα παρατηρούνται οθωμανοί κάτοικοι και το 1900 αριθμούνται 21.666 ορθόδοξοι και μόνο 180 μουσουλμάνοι.

15. Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*, Λονδίνο 1922, σ. 332. Επίσης C. N. Eliot (Odysseus), *Turkey in Europe*, Λονδίνο 1900, σ. 311.

προάσπισαν ποικιλόμορφα το αναγεννητικό έργο της Ακαδημίας. Τα στενά της Αιολίδας με τα κρυστάλλινα τους ρεύματα και την πλούσια ιχθυοπαραγωγή δεν χώριζαν αλλά ενοποιούσαν τα ηπειρωτικά και νησιωτικά γεωγραφικά συστατικά του αιολικού χώρου. Η ενιαία κοινωνία του αιολικού χώρου προσέδιδε στα πολιτισμικά φαινόμενα ένα ευρύτερο δημογραφικό υπόβαθρο που τα καθιστούσε βιώσιμα και που δεν διέθετε από μόνη της η σχετικά νεοπαγής πόλη των Κυδωνιών.

Ο δεύτερος παράγοντας υπήρξε θεσμικός και αναφέρεται στο εκκλησιαστικό καθεστώς των Κυδωνιών. Ενώ η κοινωνία της Λέσβου συνέχεται σε όλη τη διαδρομή της χριστιανικής της ιστορίας από την πυκνότητα της εκκλησιαστικής της οργάνωσης με τις δύο επισκοπικές περιφέρειες-φαινόμενο μοναδικό σε όλο τον ελληνικό νησιωτικό χώρο, πλην των μεγαλονήσων Κρήτης και Εύβοιας- οι Κυδωνίες αναπτύχθηκαν μακριά από τα μεγάλα εκκλησιαστικά κέντρα της Μικράς Ασίας και παρέμειναν χαρακτηριστικά εκτός της δικαιοδοσίας των λεσβιακών μητροπόλεων. Ενώ τα γειτονικά Μοσχονήσια κατά καιρούς προκάλεσαν το ενδιαφέρον και τον ανταγωνισμό των όμορων εκκλησιαστικών αρχών, οι Κυδωνίες παρέμειναν σταθερά στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της γεροντικής μητροπόλεως Εφέσου, της οποίας όμως η έδρα δεν υπήρξε ποτέ πλησιόχωρος. Η εκκλησιαστική εξάρτηση της περιοχής υπήρξε ως εκ τούτου χαλαρή και αυτό ίσως μπορεί να εξηγήσει και τη δράση του Οικονόμου Ιωάννη, προδρομικής παρουσίας, που δημιούργησε την υποδομή του Διαφωτισμού στην πόλη. Η ακμή του Διαφωτισμού στην Αιολίδα συνέπεσε, ωστόσο, με την αρχιερατεία στον θρόνο της Εφέσου του Διονυσίου Καλλιάρχη (1804-1821), ενός από τους φωτισμένους ιεράρχες-πρότυπα, των οποίων τη μέριμνα για τα γράμματα εξυμνεί συχνά ο ίδιος ο Κοραής¹⁶. Πιστεύουμε ότι η συγκυρία αυτή υπήρξε καθοριστική για την ορμητική εκδήλωση των Φώτων στις Κυδωνίες, παρ' όλες τις δυσκολίες που κατά καιρούς παρενέβαλλαν οι οθωμανικές αρχές, όπως ήταν κυρίως η άρση των προνομίων στα 1806, γεγονός που επέφερε οικονομική δυσπραγία.

Ο Διαφωτισμός στην περιοχή της Αιολίδας δέχθηκε την άμεση επιρροή του Αδαμαντίου Κοραή, ο οποίος με στόχευση τη μετακίνηση των ευρωπαϊκών ιδεών, κατευθύνει τα νήματα της νεοελληνικής εκπαίδευσης στα παράλια της Μικράς Ασίας, με επίκεντρα την Ακαδημία των Κυδωνιών και το

16. Ο χιώτης Διονύσιος Καλλιάρχης ανήκει στους υποστηρικτές του Βενιαμίν κατά την περίοδο που διώχθηκε για τα βιογραφικά του, βλ. Π. Κοντογιάννης, «Διονύσιος Καλλιάρχης», *Αθηνά* 18 (1905), 145 κ. εξ., καθώς και Κ. Άμαντος, «Οι Καλλιάρχη της Χίου», *Ελληνικά* 8 (1935), 81-84.

Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης. Μέσα από τις σελίδες της αλληλογραφίας του, βλέπουμε το επίμονο ενδιαφέρον του για την αποστολή, μέσω Μασσαλίας και Τερζέστης, βιβλίων και επιστημονικών οργάνων στην Ακαδημία των Κυδωνιών, προπύργιο του Διαφωτισμού στις ακτές της Αιολίδα¹⁷.

Η εδραίωση όμως της παιδείας του Διαφωτισμού στις Κυδωνίες υπήρξε κυρίως έργο του Βενιαμίν Λεσβίου (Πλωμάρι Λέσβου 1759;- Ναύπλιο 1824), παλιού μαθητή της σχολής του Οικονόμου· μετά από σπουδές φιλοσοφίας και φυσιογνωστικών επιστημών, με υποτροφία των φιλοπρόδων Κυδωνιέων, στην Πίζα και στο Παρίσι στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, ανέλαβε τη σχολαρχία της καινούριας Ακαδημίας το 1798 περίπου. Ο Βενιαμίν διδάσκει ως το 1812 τα κυριότερα μαθήματα: φιλοσοφία (μεταφυσική και ηθική), μαθηματικά (αριθμητική, γεωμετρία, τριγωνομετρία) και φυσιογνωστικές επιστήμες (μετεωρολογία, αστρονομία και φυσική)· συνήθιζε μάλιστα να κάνει δημόσια πειράματα, όπως και άλλοι λόγιοι του Διαφωτισμού, τόσο στην Ευρώπη όσο και στον ελληνικό χώρο. Στις παραδόσεις του διακόπτει την αριστοτελική παρακαταθήκη της νεοελληνικής φιλοσοφίας και εισάγει τις γνωσιολογικές θεωρίες του Condillac και του Destutt de Tracy καθώς και των Γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών¹⁸. Στον τομέα της φυσικής, συχνά παραπέμπει στις θεωρίες του Lavoisier, του Bradley, του Benjamin Franklin, κ.ά.¹⁹ Η μεγάλη επιτυχία της Ακαδημίας προκάλεσε τον φθόνο φορέων της παραδοσιακής παιδείας, κυρίως του

17. Το 1802 και 1803, ο Αδ. Κοραής σέ επιστολές του στον Αλ. Βασιλείου, αναφέρεται στα όργανα πειραματικής φυσικής που αγόρασε για τον Βενιαμίν και την αποστολή τους μέσω Μασσαλίας: Αδ. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. 2, έκδ. ΟΜΕΔ, Αθήνα 1966, σ. 59, 62, 72: «Οι Σκυλίτζαι με είπαν ότι τα όργανα εστάλησαν προ δύο μηνών προς τον Βενιαμίν», «ηγόρασα και τα εργαλεία του Βενιαμίν και θέλω προσπαθήσει εις το να πεμφώσι και αυτά με τα δι' αυτόν βιβλία το ταχύτερον». Ο Νεόφυτος Βάμβας από τη γειτονική Χίο γράφει στον Θεόφιλο Καίρη: «Αν και η Χίος έδωκεν εις τας Κυδωνίας το καλόν παράδειγμα της μαθήσεως, αι Κυδωνίαι όμως μόλις αρχίσασαι και εις τοιούτον βαθμόν ελθούσαι, υπερέβησαν ύλας τας πόλεις, έδειξαν πόσον δύναται ο ζήλος, όταν εισχωρήση εις τας ψυχάς και καρδιάς μορφωμένας από τόν Θεόν διά μέγαρα καλά... Είθε να μη λείψη η συμφωνία! Διότι πάντα τα άλλα είναι συνέπειαι ταύτης ευκολώταται»: *Αλληλογραφία Θεοφίλου Καίρη εκδιδομένη υπό Δημητρίου Ι. Πολέμη. Μέρος τρίτον, Επιστολαί προς Θεόφιλον Καίρη, τόμος πρώτος 1808-1839*, σ. 43.

18. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος*, σ. 125 κ. εξ.

19. Βλ. Ρ. Μ. Kitromilides, «The Idea of Science in the Modern Greek Enlightenment», *Greek Studies in the Philosophy and History of Science*, ed. Pant. Nicolakopoulos, Dordrecht-Boston-London, Kluwer 1990, σ. 187-200 [Boston Studies in the Philosophy of Science, v. 121].

Αθανασίου Παρίου, από τον οποίο εκπορεύθηκε έντονη πολεμική κατά της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού και του έργου του Βενιαμίν²⁰. Με την περιπέτεια και την καταδίκη του τελευταίου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης δεν θα ασχοληθούμε εδώ²¹. Πάντως, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εκτός από τις κοινωνικές συγκρούσεις ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό και τις ιδεολογικές τους συνέπειες υπήρχε και το ιστορικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: ο Τούρκος κατακτητής δυσανασχέτουσε και αντιδρούσε βάνουσα. Ενδεικτικό για τις Κυδωνίες αποτελεί το 1807 ο μαρτυρικός θάνατος του νεομάρτυρα Γεωργίου Χιοπολίτη²². Επίσης για τον Θεόφιλο Καίρη (Άνδρος 1784- 1853), ο οποίος υπήρξε φορέας των ιδεών της Δυτικής Ευρώπης αλλά με περισσότερη μετριοπάθεια, η διαμονή του στις Κυδωνίες δεν ήταν χωρίς εμπόδια και αρκετές φορές βρέθηκε στην ανάγκη να εγκαταλείψει τη Σχολή²³.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο ξεχωριστές περιόδους της λειτουργίας της σχολής: η πρώτη (1798-1812) με αρχιδιδάσκαλο τον Βενιαμίν Λέσβιο και η

20. Ο Αθανάσιος Πάριος συνέγραψε διάφορα στηλιτευτικά κείμενα κατά του Βενιαμίν, όπως το φυλλάδιο *Αντιφωνήσις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων*, Τεργέστη 1802· πβ π. Γ. Δ. Μεταλλήνης, «Η κολλυβαδική άποψη για τον Διαφωτισμό. Μία χαρακτηριστική περίπτωση: Αθ. Πάριος», *Σύναξη* 54 (1995), 21-29 καθώς και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Θύραθεν θεώρησης Αθανασίου του Παρίου», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος (Πάρος, 15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, Πάρος 1998, σ. 461-466.

21. Άλκης Αγγέλου, «Προς την ακμή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. (Οι διενέξεις του Λεσβίου στη σχολή Κυδωνιών)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 7 (1956), 1-81 [= *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα 9, Νέα Σειρά, σ. 211-291]· επίσης Ν. Γ. Ζαχαρόπουλος, *Δωρόθεος Βουλησμάς επί τη βάσει των ανεκδότων αυτού επιστολών*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 127 καθώς και Ιωάννης Μουτζούρης, *Βενιαμίν ο Λέσβιος. Οι κατηγορίες των ιδεών του και η Μεγάλη Εκκλησία*, Αθήνα 1982.

22. Ο νεομάρτυρας Γεώργιος θα γίνει ο πολυούχος του Αϊβαλίου, βλ. Γ. Σακκάρης, *Ιστορία των Κυδωνιών*, σ. 46 και Ιωάννης Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακά αγιολογικά μελετήματα Α', Μυτιλήνη* 1997, σ. 132-133. Επίσης Γιώργος Τζεδόπουλος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων* 24 (2002), 111.

23. Ο Θεόφιλος Καίρης βρίσκεται στις Κυδωνίες από το 1812. Ήδη από το 1808 και το 1810, οπότε ο Βενιαμίν ήθελε να αναχωρήσει, οι προεστοί των Κυδωνιών, χατζη-Αθανάσιος Χατζη-Γεωργίου, χατζη-Παρασκευάς Σαλτέλης, Γεωργάκης Οικονομέλης και Ευστράτιος Γωνιάτης απευθύνουν πρόσκληση στον Θεόφιλο για να έλθει στην πόλη τους: *Αλληλογραφία Θεοφίλου Καίρη*, σ. 19-20. Πβ Δημήτριος Π. Πασχάλης, *Θεόφιλος Καίρης. Ιστορική και φιλοσοφική μελέτη με ένα εισαγωγικό κείμενο του Β. Α. Κύρκου*, Αθήνα: Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, 2000 [πρώτη έκδοση 1928], σ. 22.

δεύτερη (1812-1821) με τον Θεόφιλο Καίρη. Για την περίοδο του Θεόφιλου σημαντική πηγή αποτελεί η πολύτομη αλληλογραφία του, από την οποία μαθαίνουμε λεπτομέρειες για τη λειτουργία της Ακαδημίας και τη ζωή στις Κυδωνίες αλλά και για την τύχη των Κυδωνιατών κατά την Επανάσταση. Άλλα κείμενα που φωτίζουν την περίοδο του Θεόφιλου είναι εκείνα του Αμερικανού διαμαρτυρούμενου ιεραπόστολου William Jowett²⁴ και του Ambroise Firmin-Didot. Από τον πρώτο έχουμε τη λεπτομερή περιγραφή των άνετων χώρων της Ακαδημίας το 1818: ήταν ένα επιβλητικό κτίριο, χτισμένο κατά μήκος της θάλασσας με πλούσια βιβλιοθήκη και αίθουσες πειραματικής φυσικής και χημείας, με πολλά αστρονομικά και επιστημονικά όργανα. Περισσότεροι από διακόσιοι μαθητές, αρκετοί από τους οποίους ήταν Ρουμάνοι και Βούλγαροι, παρακολουθούσαν τα μαθήματα τεσσάρων διδασκόντων, από τους οποίους ο ένας δίδασκε μουσική ακόμη, μερικοί μαθητές παρέδιδαν μαθήματα σε νεότερους τους. Οι εκατό ήταν εσωτερικοί και διέμεναν σε οικοτροφείο με 72 δωμάτια, ενώ οι άλλοι μισοί ήταν εξωτερικοί μαθητές²⁵. Η φοίτηση στη Σχολή διαρκούσε τέσσερα και πέντε χρόνια. Σημαντικές προσωπικότητες της ελληνικής παιδείας αλλά και της ευρύτερης βαλκανικής λογιόσύνης παρακολούθησαν τα μαθήματα της Ακαδημίας. Εκτός από τον ίδιο τον Θεόφιλο, έχουμε τους Κυπρίους Σαμουήλ, τον μετέπειτα σχολάρχη της Πατριαρχικής Ακαδημίας και μητροπολίτη Μεσημβρίας, Νικόλαο Θησέα, τον Δημήτριο Θεμιστοκλή, τον Αντώνιο Τεϊρμεντζόγλου²⁶, τον Ευστράτιο Πέτρου, σχολάρχη της Τήνου²⁷, τον Φιλίθεο Ραϊσόπουλο από την Άνδρο, πρώτο ελληνοδιδάσκαλο

24. Για το ενδιαφέρον των διαμαρτυρούμενων για τον υπόδουλο ελληνισμό και τη δημιουργία Βιβλικών Εταιρειών πριν από τον Αγώνα καθώς και την εγκάρδια υποδοχή που τους επεφύλαξαν οι Έλληνες της Κέρκυρας, της Σμύρνης και των Κυδωνιών, βλ. Roxane D. Argyropoulos, «La diaspora protestante et les Lumières en Grèce au début du 19e siècle», *Folia Neohellenica. Zeitschrift für Neogräzistik* 8 (1987-1989), 7-18.

25. William Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, Λονδίνο 1842, σ. 60-61. Βλ. επίσης Richard Clogg, «William Jowett's Journal of his Visit to Ayvalik in May 1818», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 10 (1972), 639 κ. εξ. καθώς και του ίδιου, «Two Accounts of the Academy of Ayvalik (Kydones) in 1818-1819», *ό.π.*, σ. 658 κ. εξ.

26. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή Λογιόσύνη. Προσωπογραφική θεώρηση 1571-1878*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών. Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας XLIII, Λευκωσία 2002, σ. 56, 140, 146, 238, 259.

27. Δημ. Ζ. Σοφιανός, «Ο ελληνοδιδάσκαλος και σχολάρχης Τήνου (1824-1841) Ευστράτιος Πέτρου ο Κυδωνιεύς. Νέα Στοιχεία για τη ζωή και την εκπαιδευτική του δράση από ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1991-1993), 70-122.

της σχολής του Πλωμαρίου²⁸, τον Βαρθολομαίο Κουτλουμουσιανό και τον αδελφό του τελευταίου ιερομόναχο Κωνσταντίνο-Κύριλλο²⁹, καθώς και τους Διονύσιο Πύρρο Θεσσαλό, Θεόκλητο Φαρμακίδη³⁰, τον Επτανήσιο Γεώργιο Κοζάκη-Τυπάλδο³¹, τον βογιάρο Γεώργιο Βοϊνέσκο, μετέπειτα υπασπιστή του Δημητρίου Υψηλάντη³², τον Ιβάν Σελιμίνσκι³³, τους ανηψιούς του Βενιαμίν, Ιωάννη Δ. Ψωμέλη και Παμβώ, δάσκαλο στη σχολή του Μανταμάδου³⁴, κ. ά.

Ο περίφημος φιλέλληνας εκδότης Ambroise-Firmin Didot (1792-1876)³⁵, ο οποίος το 1816, κατά τη διάρκεια ταξιδιού στην Ελλάδα και στα παράλια της Μικράς Ασίας, φιλοξενήθηκε δύο μήνες στην Ακαδημία, μας άφησε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη στάση του Θεόφιλου Καΐρη απέναντι στο

28. Ιωάννης Κ. Μουτζούρης, *Το Πλωμάρι επί Τουρκοκρατίας. Ιστορικά σύμμικτα*, Αθήνα, Σύνδεσμος Πλωμαριτών Αττικής «Βενιαμίν ο Λέσβιος», 1998, σ. 35.

29. π. Δημήτριος Στρατής, *Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός (1772-1851). Βιογραφία-εργογραφία*, εκδόσεις Ιεράς Μονής Κουτλουμουσιού Αγίου Όρους 2003, σ. 53.

30. *Αλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη*, ό.π., σ. 93: «Είς το σχολείον των Κυδωνιών είχα την τύχην κ' εγώ να σπουδάσω προς καιρόν, αφ' ου ανεχώρησα εις Ιταλίαν», γράφει στα 1818 στον Καΐρη ο Φαρμακίδης, ως εκδότης του *Λογίου Ερμής*.

31. Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος θα κρατήσει δυοκατέξι φιλίες στις Κυδωνίες και από το Παρίσι, όπου βρίσκεται για σπουδές ιατρικής, στέλνει το 1818 σε μορφή δοκιμίου μία επιστολή στον Χ' Εμμανουήλ Σαλτέλη, στην οποία αναπαριστάει την πνευματική κίνηση στη γαλλική πρωτεύουσα: αναπολώντας με νοσταλγία τη μορφή του Βενιαμίν, πλέκει το εγκώμιο των Ιδεολόγων και ιδιαίτερα του ιατρού Philippe Pinel. Ακόμη, διατρανεί ότι «ο άνθρωπος φωτισθείς από την τελειοποίησιν των Επιστημών και ελευθέρων Τεχνών, θέλει εξολοθρεύσει την δεισιδαιμονίαν και τυραννίαν». *Επιστολή προς Χ' Εμμανουήλ Σαλτέλη*, Παρίσι 1818, σ. 12: το δημοσίευμα αυτό είχε μεγάλη απήχηση στον ελληνικό χώρο και αντίτυπό του σώζεται επίσης στη βιβλιοθήκη του λόρδου Guilford.

32. Κ. Ν. Ράδος, «Εγγραφα και επιστολαί Γεωργίου Βοϊνέσκου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος Ζ'* (1916), 247.

33. Νικ. Δ. Σωτηράκης, «Ιωάννης (Ιβάν) Σελιμίνσκι», *Ο Ερασιστής* 12 (1975), 81-93.

34. Ιωάννης Κ. Μουτζούρης, *Το Πλωμάρι επί Τουρκοκρατίας*, σ. 88-89.

35. Ο Ambroise-Firmin Didot, με συστατικές επιστολές από τον Αδαμάντιο Κοραή και τον Choiseul-Gouffier, διορίζεται το 1816, σε ηλικία είκοσι έξι ετών, ακόλουθος στη Γαλλική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη. Για τον Α.-F. Didot, τυπογράφο, εκδότη, ελληνιστή, συλλέκτη, βιβλιόφιλο καθώς και για την οικογένεια Didot, βλ. τον κατάλογο της έκθεσης που έγινε στην Ιστορική Βιβλιοθήκη της πόλης των Παρισίων: *De typographie et de bibliophilie, 1698-1998, catalogue par André Jammes; avec le concours de Françoise Courbage*, Παρίσι: Agence culturelle de Paris, 1998. Απ' όσο γνωρίζουμε, ο André Jammes ετομάζει μελέτη για τη φιλελληνική δράση του Ambroise-Firmin Didot.

κίνημα του Διαφωτισμού και στους αντιπάλους του³⁶. «Η γεμάτη έξαρση ψυχή του, καθώς και η ψυχή του Κοραή και μερικών άλλων αξιοσεβάστων Ελλήνων», αναφέρει ο Didot, «φλογίζονται μόνο από αγάπη για την ανθρωπότητα και την ανώτερη φιλοσοφία· μάλιστα δεν τολμούσε να εκδηλώσει παρά μονάχα μέσα στο σπίτι του ολόκληρη την μόρφωση και την υπεροχή των φώτων του· τις έκρυβε μάλιστα προσεκτικά, για να μην έρχεται σε αντίθεση προς υπάρχουσες προκαταλήψεις». Επιστρέφοντας στο Παρίσι, ο Didot θα συγκρατήσει μιαν ειδυλλιακή εικόνα της ζωής στις Κυδωνίες και σε επιστολή του με ημερομηνία 12 Ιανουαρίου 1821, προς τον Θεόφιλο Καίρη, με αρκετά ρομαντική διάθεση σημειώνει:

«Pour vous, vos jours s'écoulaient paisiblement sans ambition, si ce n'est celle d'être utile à votre patrie. Lequel est le plus heureux, je l'ignore, mais je sais que je me rappelle souvent avec délices le temps que j'ai passé auprès de vous. ... Bien souvent j'ai formé le désir de quitter la vie agitée que je mène et de me retirer dans la chambre que j'occupais dans le collège de Cydonie et où il me semble encore entendre les flots murmurer au pied de ma croisée»³⁷.

Ακόμη η προσωπικότητα της νεαρής Ευανθίας Καίρη, η οποία, όπως είναι γνωστό, ζούσε στις Κυδωνίες μαζί με τον αδελφό της, προκάλεσε εντύπωση στον Didot, ο οποίος θα αναρωτηθεί: «Ποιος θα μπορούσε να υποπτευθεί ότι σ' αυτή την σχεδόν άγνωστη πόλη, ένα άθλιο μικρό σπίτι στην Ασία έκλεινε μέσα του μια τόσο εξαιρετική μόρφωση;»³⁸. Η εκεί παρουσία της αγαπημένης αδελφής του Θεόφιλου θα ενισχύσει την πολιτισμική φυσιογνωμία της πόλης, όταν δεκαπεντάχρονη, το 1814, προσφεύγει στον Κοραή με την παράκληση να της στείλει «κανέν γαλλικό βιβλίο ηθικών, ή καμμίαν μικράν εγκυκλοπαιδείαν διά τους παίδας, διά να το μεταφράσω και εγώ, και ούτω να ωφελήσω κατά την δύναμίν μου, το γένος ημών»³⁹. Ο Κοραής της προτείνει αρχικά ένα έργο της Madame

36. Ambroise-Firmin Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι [1826], σ. 375 κ. εξ.: πβ Άλκη Αγγέλου, «Το ταξίδι του Α.Φ. Didot στην Ελλάδα», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, αρ. 1, Ιούλιος 1968, σ. 144-150 [= *Των Φώτων. Οψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, σ. 319-328].

37. *Αλληλογραφία Θεοφίλου Καίρη*, Α', σ. 146-147.

38. Ambroise-Firmin Didot, *Notes d'un voyage*, σ. 375. Για το δικαίωμα των γυναικών στη μόρφωση και τις προσπάθειες που σημειώνονται για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, βλ. P. M. Kitromilides, «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1 (1983), 39-41.

39. *Αλληλογραφία Θεοφίλου Καίρη εκδιδομένη υπό Δημητρίου Ι. Πολέμη. Μέρος δεύτερον, Επιστολαί Ευανθίας Καίρη 1814-1866*, Άνδρος, Καίρειος Βιβλιοθήκη 1997, σ. 15.

Guizot⁴⁰ με τη συμβουλή να μην «προσκολλάται πολύ εις την κατά λέξιν μετάφρασιν»⁴¹. «Πρώτη πραγματική λογία που έχει να μνημονεύσει η ιστορία των γραμμάτων μας», όπως αναφέρει στην *Ιστορία* του ο Κ. Θ. Δημαράς⁴², η Ευανθία θα παίξει σημαντικό ρόλο στην πολιτισμική ζωή των Κυδωνιών με τη μεταφραστική της δραστηριότητα. Μεταφράζει από τα γαλλικά το *Εγκώμιον* του αυτοκράτορα Μάρκου Αντωνίου σε έκδοση του Antoine-Léonard Thomas (Σύρα 1835)⁴³, το έργο του Jean-Nicolas Bouilly, *Cop-seils à ma fille*· η μετάφραση αυτή τυπώθηκε το 1819 στις Κυδωνίες στο καινούριο τυπογραφείο, δωρεά του Didot, το οποίο είχε μεταφέρει από το Παρίσι ο Κυδωνιάτης Κωνσταντίνος Τόμπρας, που μαθήτευσε στο παρισινό τυπογραφείο του τελευταίου⁴⁴· στο ίδιο αυτό τυπογραφείο του Τόμπρα, η Ευανθία τυπώνει ακόμη την *Ωδή* προς τον Διονύσιο Καλλιάρχη, μητροπολίτη Εφέσου, ο οποίος αλληλογραφούσε με τον Θεόφιλο και με τόσο

Για το λογοτεχνικό της έργο και τη ζωή της, βλ. επίσης Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Η Ευανθία στη ζωή του Θεόφιλου και στην κοινωνία της Άνδρου», *Ευανθία Καίρη. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της, 1799-1999*, Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος, 4 Σεπτεμβρίου 1999, Καίρειος Βιβλιοθήκη, 2000, σ. 13-26.

40. Elisabeth-Charlotte-Pauline Guizot (1773-1827).

41. Ο Κοραής συμπληρώνει: «αλλά μάλλον ν ακολουθή τις εννοίας της συγγραφέως. Το κατά λέξιν φαίνεται πιστότερον· αλλ' έχει κίνδυνον να εισάγη εις την γλώσσαν μας Γαλλισμούς», βλ. *Αλληλογραφία Θεοφίλου Καίρη εκδιδομένη υπό Δημητρίου Ι. Πολέμη. Μέρος τρίτον, Επιστολαί προς Θεόφιλον Καίρην, τόμος πρώτος 1808-1839*, σ. 37. Πβ Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, έκδ. ΟΜΕΔ, τ. 3, 1810-1816, Αθήνα 1979, σ. 376-380. Για τις απόψεις του Κοραή για τη λογοτεχνία, βλ. Άννα Ταμπάκη, «Η οπτική του Κοραή για τη λογοτεχνία και το θέατρο», *Παράβασις/Parabasis* 2 (1998), 81-101 [= *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίκυλοι επικοινωνίας με τη Δυτική Ευρώπη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ergo, 2004, σ. 183-211].

42. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος⁷ 1983, σ. 210 και Σοφία Ντενίση, «Η Ευανθία Καίρη και το έργο της στο πλαίσιο της γυναικείας πνευματικής δημιουργίας της εποχής της», *Ευανθία Καίρη*, ό.π., σ. 27-43.

43. Η Ευανθία αφιέρωσε τη μετάφραση αυτή στον Κοραή. Για τη μεταφραστική της δραστηριότητα, βλ. Βίκυ Πάτσιου, «Ενδείξεις γυναικείας λογιοσύνης τον αρχόμενο ελληνικό 19ο αιώνα: το μεταφραστικό έργο της Ευανθίας Καίρη και η παράδοση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ευανθία Καίρη*, ό.π., σ. 45-62.

44. Στέφ. Καββάδας, «Κωνσταντίνος Τόμπρας. Ο πρώτος εθνικός τυπογράφος της Επανάστασεως», *Χιακή Επιθεώρησις* 13 (1975), 126-147. Για το τυπογραφείο των Κυδωνιών, βλ. Γ. Δ. Μπόκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της ακαθ' ημάς Ανατολής 1627-1827*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1986, κεφ. Ε': «Τυπογραφεία στη Σμύρνη, τη Χίο και τις Κυδωνίες».

ζήλο υποστήριξε το κίνημα των Φώτων στα μικρασιατικά παράλια⁴⁵. Άλλη μετάφρασή της από τα νεανικά της χρόνια στις Κυδωνίες, η οποία παρέμεινε ανέκδοτη, ήταν το *Traité sur l'éducation des filles* του Fénelon⁴⁶. Τα φιλολογικά ενδιαφέροντα της Ευανθίας γίνονται ευρύτερα γνωστά στον ελληνισμό από τις στήλες του *Φιλολογικού Τηλεγράφου* της Βιέννης το 1818 και ταυτίζονται με τα επιτεύγματα της ελληνικής παιδείας σ' αυτά τα χρόνια: σε άρθρο, το οποίο τιτλοφορείται «Περί των σήμερον Ελλήνων. Απόσπασμα εκ τινος επιστολής του κυρίου Κοραή (εκ του γαλλικού)», γίνονται ειδικά λόγος για την πρόοδο της παιδείας στο σχολείο των Κυδωνιών, για τη δράση του Θεόφιλου και της Ευανθίας· ιδιαίτερα μάλιστα μνημονεύεται η μετάφραση από την τελευταία του Fénelon⁴⁷.

Οι φιλελεύθερες ιδέες του Διαφωτισμού, με τις οποίες ήρθε σε επαφή στις Κυδωνίες η Ευανθία Καϊρή⁴⁸, θα της επιτρέψουν να συντάξει αργότερα, το 1825, στο Ναύπλιο την περίφημη *Επιστολή Ελληνίδων τινών προς τας φιλελληνίδας*, την οποία συνυπογράφουν επίσης, οι τρεις κόρες του Κυδωνιάτη προεστού Χατζη-Αθανασίου, Ελένη, Αναστασία και Θεοδώρα⁴⁹. Στην *Επιστολή* αυτή, η Ευανθία δίνει το μέτρο της παρουσίας του φύλου της στην υπεράσπιση του ελληνικού ζητήματος «από την απάθειαν της Ευρώπης», όπως η ίδια αναφέρει. Με θάρρος υποστηρίζει τη θέση των επαναστατημένων Ελλήνων και γράφει:

«Αλλά την αδιαφορίαν ταύτην, ή, καθώς την ονομάζουσιν, ουδετερότητα ενδέχεται να απαιτή η ορθή της Ευρώπης πολιτική, ή των ευρωπαϊκών

45. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Μια οδή της Ευανθίας Καϊρή στον Εφέσου Διονύσιο τον Καλλιάρχη», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), 235-237. Βλ. επίσης για το τυπογραφείο των Κυδωνιών, Π. Μιχαηλάρης, «Άλλο ένα έντυπο της τυπογραφίας των Κυδωνιών», *Ο Εραμιστής* 17 (1981), 277-278.

46. Το 1819 ο Κοραής (*Αλληλογραφία*, τ. 4, σ. 185), σε επιστολή του προς τον Θεόφιλο εκφράζει την απορία του για τη μη δημοσίευση της μετάφρασης του Fénelon: «Περί της μεταφράσεως του Φενελώνος, δεν εμπορώ να μαντεύσω τας αφορμάς του φόβου σου· εγώ ελπίζω πολλά καλά από την έκδοσιν, κακόν τι να φοβηθώ δεν ευρίσκω».

47. Βλ. Ρωξάνη Αργυροπούλου-Άννα Ταμπάκη, *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Γ' «Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη» 1811, «Ελληνικός Τηλέγραφος» 1812-1836, «Φιλολογικός Τηλέγραφος» 1817-1821*, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. 27, Αθήνα 1983, σ. 307.

48. Roxane D. Argyropoulos, «Patriotisme et sentiment national en Grèce au temps des Lumières», *Folia Neohellenica. Zeitschrift für Neogräzistik* 6 (1984), 7-14.

49. Η Θεοδώρα μαζί με έναν ανηψιό της μαθήτευσε κοντά στον Θεόφιλο στην Άνδρο, βλ. Δημήτριος Π. Πασχάλης, *Θεόφιλος Καϊρης. Ιστορική και φιλοσοφική μελέτη*, σ. 76.

δυνάμεων η ισορροπία, καθώς ζητούνσι να μας βεβαιώσωσι και πολλοί από τους σοφούς του έθνους μας, αν και ημείς έως τώρα άλλην δεν νομιζόμεν ορθήν πολιτικήν, παρά να βοηθή τις τους αδίκως καταπολεμouμένους και απανθρώπως τυραννουμένους και βασανιζομένους, και μάλιστα ενώ δύναται να το κάμη χωρίς την παραμικράν βλάβην του και με μερίστην ευκολίαν»⁵⁰.

Σημαντικό ρόλο στην ιδεολογική διεργασία του Διαφωτισμού στις Κυδωνίες διαδραμάτισε ένας άλλος σημαντικός θιασώτης των Φώτων, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, από τη γειτονική Σμύρνη, οποίος είχε ορισθεί από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως να μεσολαβήσει στις έριδες ανάμεσα στον Θεόφιλο Καΐρη με τους αντίθετους Κυδωνιάτες· συνδέθηκε με τον Θεόφιλο και επικοινωνούσε συχνά μαζί του καθώς και με την προοδευτική μερίδα των Κυδωνιών. Την 1η Ιουνίου 1819, στο ναό του Τιμίου Προδρόμου στις Κυδωνίες εκφώνησε λόγο με θέμα *Περί αγάπης πατρίδος*, κείμενο στο οποίο εμφανίζεται εναρμονισμένος με τις πατριωτικές ιδέες του Βενιαμίν και του Θεόφιλου· ο Κ. Οικονόμος υποστηρίζει ότι η αγάπη της πατρίδας δεν είναι μόνο φυσικό χρέος του ανθρώπου αλλά και χριστιανικό, θέση την οποία θεμελιώνει πάνω σε διάφορα εκκλησιαστικά κείμενα:

«Η πατρίς είναι το ιερόν θησαυροφυλάκιον όλων των πραγματικών ημών καλών, και των ελπίδων.... Η αγάπη της πατρίδος, αγαπητοί, είναι πάθος των λογικών ψυχών ευγενέστατον και γλυκίτατον φυτευθέν εις αυτάς υπ' αυτού του Δημιουργού· αυτός ο Θεός, ο πλάσας τους ανθρώπους κοινωνικούς, ενέπνευσεν εις την ψυχήν εκάστου γλυκείαν τινα κλίσιν, ήτις τον κρατεί προσηλωμένον εις την χώραν της γεννήσεως αυτού»⁵¹.

Ο Κ. Οικονόμος προσπαθεί μέσα από τον εκκλησιαστικό αυτόν λόγο καθώς και μέσω ενός άλλου λόγου του με θέμα *Περί Φιλαδελφίας* –τον οποίο εξεφώνησε την ίδια εποχή στις Κυδωνίες αλλά δεν σώζεται– να καλλιεργήσει μέσα από εκκλησιαστικά κείμενα το συναίσθημα της φιλοπατρίας⁵² στους Κυδωνιάτες και να τους προτρέψει να προβληματισθούν γύρω από τις έννοιες της πατρίδας και της ομόνοιας⁵³.

50. Αλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη εκδιδομένη υπό Δημητρίου Ι. Πολέμη. Μέρως δεύτερον, *Επιστολαί Ευανθίας Καΐρη 1814-1866*, σ. 56.

51. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Λόγος Κυδωνιακός Β΄ Περί αγάπης πατρίδος*. Ερρέθη τω 1819 εν Κυδωνίαις υπό του Πρεσβυτέρου και Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων. Και εκδίδεται ήδη διά του Τύπου εις το Κοινόν υπό του Θ. Σιατιστεύως, Αθήνα, εκ της τυπογραφίας Κωνσταντίνου Νικολαΐδου, 1837, σ. 7-8.

52. Για τη σημασία της έννοιας του πατριωτισμού την εποχή αυτή, βλ. Roxane D. Argyropoulos, «Patriotisme et sentiment national», σ. 7-14.

53. Βλ. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Αριστοτελική πολιτική και ηθική θεωρία και ο Αδαμάντιος Κοραής», *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου Αριστοτέλης*, Αθήνα 1981, σ.

Οι ρητορικές αυτές επιδόσεις του Κωνσταντίνου Οικονόμου από την πρώιμη θητεία του στις τάξεις του Διαφωτισμού εγγράφονται σε ένα περιρρέον κλίμα ιδεολογικών συμπραζομένων στις Κυδωνίες και ειδικότερα στην Ακαδημία της πόλης, ως εστία της παιδείας των Φώτων, που απηχούν πλέον ευδιάκριτα τους πολιτικούς παλμούς του οραματισμού της ελευθερίας. Μια άλλη εκδήλωση του ιδίου κλίματος απομνημειώνεται στη μαρτυρία του Firmin Didot για την απόφαση των σπουδαστών της Ακαδημίας το 1817 να συνομιλούν μόνο στα αρχαία ελληνικά και την έμπρακτη εφαρμογή της με παραστάσεις αρχαίου δράματος στη γλώσσα του πρωτοτύπου. Μνημονεύεται συγκεκριμένα διδασκαλία από σκηνής της «Εκάβης» του Ευριπίδη, με ερμητικά κλεισμένο τον χώρο της παράστασης για να μη γίνουν ορατά τα όπλα που κρατούσαν οι ηθοποιοί και κινηθεί έτσι η καχυποψία των κρατούντων⁵⁴.

Το λυκόφως του Διαφωτισμού, ωστόσο, λαμπυρίζει ήδη στις Κυδωνίες. Ύστερα από διάφορες περιπέτειες κατά τις οποίες ήρθε επανειλημμένα σε αντίθεση με τις δυνάμεις της πνευματικής συντήρησης, ο Βενιαμίν, στις παραμονές του Αγώνα, επιστρέφει πάλι στις Κυδωνίες, όπου ως μέλος της Φιλικής Εταιρείας συνεργάζεται με τον Παπαφλέσσα και φορτώνει ένα καράβι με πολεμοφόδια για τον Μοριά⁵⁵. Οι Κυδωνιάτες είχαν προετοιμασθεί ιδεολογικά από τον Βενιαμίν και τον Θεόφιλο για τον μεγάλο αγώνα· η διδασκαλία τους στην Ακαδημία, όπου είχαν αναλύσει έννοιες όπως η πολιτική ελευθερία, η δικαιοσύνη, τα δίκαια του ανθρώπου, ο πατριωτισμός, φάνηκε να αποδίδει τους καρπούς της⁵⁶. Έτσι, οι πολιτικές και ηθικές ιδέες του Διαφωτισμού που αναπτύχθηκαν στα παράλια της Αιολίδας μπορούν να συνδεθούν με τα πνευματικά θεμέλια του νεοελληνικού φιλελευθερισμού.

Ο αγώνας της ελευθερίας όμως δεν είναι ποτέ απλή και εύκολη υπόθεση. Οι Κυδωνιάτες το διαπίστωσαν τραγικά πολύ νωρίς μετά την έναρξη του Αγώνα. Η αυλαία του Διαφωτισμού πέφτει με την καταστροφή της πόλης τον Ιούνιο του 1821 αλλά οι Κυδωνιάτες πρόσφυγες θα ενισχύσουν δυναμικά τον

444-448 [=Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας 2003, σ. 117-118].

54. Firmin Didot, *ό.π.*, σ. 385-387.

55. G. G. Gervinus, *Ιστορία της Επαναστάσεως*, Αθήνα 1864, τ. 1, σ. 246.

56. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Φιλοσοφία και ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης», στον συλλογικό τόμο *Φιλόσοφοι στο Αιγαίο*, Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Ερευνής Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1998, σ. 98-118 [=Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό, σ. 16-41].

Αγώνα σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου⁵⁷. Κατά χιλιάδες κατέφυγαν σε ελληνικές εμπόλεμες περιοχές, όπου συνέδραμαν ποικιλοτρόπως τους υπόλοιπους επαναστατημένους Έλληνες, προσφέροντας μέσα στη δίνη του Αγώνα εξαίρετο παράδειγμα πατριωτικής αυτοθυσίας. Μετά τη λήξη της Επανάστασης, οι Κυδωνιάτες επιστρέφουν στην ερειπωμένη τους πόλη, την οποία ανοικοδομούν και αναδεικνύουν με την εργατικότητα και το φιλοπρόοδο πνεύμα τους σε μια λαμπρή εστία ελληνικής παιδείας στη Μικρά Ασία, συνεχίζοντας την παλαιότερη παράδοση του Διαφωτισμού στις ακτές της Αιολίδας.

57. Οι Κυδωνιάτες συμμετείχαν επίσης και στους λόχους του Γιατράκου, του Κολοκοτρώνη, του Λόντου, του Νικηταρά· άλλοι εγκαταστάθηκαν στη Μυτιλήνη, στα Ψαρά και αργότερα στη Σύρο, όπου ασχολήθηκαν με τη ναυπηγική. Η Πανώρεια ΧατζηΚώστα Αϊβαλιώτη, η αποκαλούμενη «Ψωροκώσταινα», με τη μητρική της αφοσίωση στην περίθαλψη των ορφανών της Επανάστασης, αποτελεί ξεχωριστό παράδειγμα φιλανθρωπίας. Ο Θ. Σιατιστεύς, εκδότης του Λόγου του Κ. Οικονόμου, τον οποίο αναφέραμε προηγουμένως, γράφει χαρακτηριστικά το 1837 στο προλογικό του κείμενο: «Πολλά και λόγων και πραγμάτων αποδείξεις ανακηρύττουσι την ευτυχίαν εις ην έφθασεν η εις την νεωτέραν Ελληνικήν ιστορίαν επισημοτάτη πόλις των Κυδωνιών. Εκείνης αυτής της ευθηνείας και ακμής Ιστορικών και γραφικώτατον μνημείον φαίνεται και ούτος ο λόγος ο Κυδωνιακός. Μόλις δύο έτη μετά τον λόγον, του Ελληνικού αγώνος αναλάμψαντος, η χρυσή πόλις εκείνη προσήνεγκεν εαυτήν αυτόματος εις το θυσιαστήριον της φιλογενείας αοίδιμον ολοκαύτωμα! Ήδη δε πάλιν (τω Θεώ χάρις) ανίσταται από της σεβασμίας αυτής τέφρας: και «τ ά χ' α ύ ρ ι ο ν έ σ σ ε τ' ά μ ε ί ν ω ν »!

Θεὸς ἠγείσθω παντὸς ἔργου καὶ λόγου.

Ψήφισμα.

Ἐπὶ καθηγεμόνων Θεοφίλου Γρηγορίου τε, καὶ Εὐκρατίου, τῶν ἐν τῷ κατὰ τὰς Κυθωνίας Ἑλληνομουσείῳ σχολαρχούντων, Ἐλαρβολιωῶνος ὀγδόῃ ἀπίοντος, οἱ ὑπογεγραμμένοι εἶπομεν·

Ἐπειδὴ τὴν μὲν πατρίαν ἀναλαβέσθαι φωνὴν, τὴν δὲ χύδην καὶ ἀγοραίαν, ὡς πάντῃ ἀνοικεῖον ἡμῖν τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων ἀπογόνους παντὶ τῷ θυμῷ ἀπόσασθαι ἐφιέμεθα, δεδόχθαι πᾶσιν ἡμῖν νόμον εἰσενεγκεῖν τόνδε, ὡς ἴ' ἦνίκ' ἂν συνῶμεν, ἑλληνιστὶ πάντας ἡμᾶς συνδιαλέγεσθαι καταναγκάζειν.

Νόμος.

Ἐπιμελεῖσθαι ἕκαστον ἡμῶν ἑλληνιστὶ ὅσον οἷόν τε συνδιαλέγεσθαι· ὅς δ' ἂν μὴ ἐθέλῃ τοῦτο, σελίδα Ὀμηρικὴν ἐνώπιον ἡμῶν ἱσάμενος ἀπαγγέλλειν ἀποτισάτω τμήμα.

Οἱ ταῦτα ψηφισάμενοι.

Ἀγγελῆς Ἀλκιβιάδης.	Σαμουήλ Νικίας.
Διδότ Ἀνάχαρσις.	Ἰαρίων Ξενοφῶν.
Ἰωαννίκιος Ἄρισεΐδης.	Παναγιώτης Β. Πελοπίδας.
Τζάνος Ἐπαμινώνδας.	Ἰωάννης Περικλῆς.
Δημήτριος Θεμιστοκλῆς.	Λεόντιος Φωκίων.
Θεοφάνης Κλεάνθης.	Κωνσταντῖνος Χαβρίας.
Δημήτριος Κ. Μιλτιάδης.	Χαραλάμπης Πausανίας.
Βασίλειος Ἀγεσίλαος.	Γεώργιος Πάτροκλος.
Μεθόδιος γραφεύς.	Διογένης κ. τ. λ.

α ω ι ζ.

Roxane D. Argyropoulos - Paschalis M. Kitromilides

THE ENLIGHTENMENT IN THE AEOLIAN REGION

(SUMMARY)

The historical unity of the Aeolian region in the early modern period can be characteristically illustrated on a cultural level by the fortune of the ideas of the Enlightenment in the respective insular and continental geographical components of the area. In contrast to other regions of the Greek East, the Ionian islands for example, the impact of the Enlightenment was felt in Aeolia rather late, but it experienced a remarkable blooming during the first twenty years of the 19th century, with its epicentre in the town of Ayvalik (Kydonies) and its famous school. A noteworthy feature of the Aeolian Enlightenment had been the fact that although its human resources (scholars, teachers, students) came for the most part from the insular space of Lesbos, the Enlightenment itself as an expression of cultural change was enacted across the water on the opposite continental Aeolian littoral. In terms of human geography Lesbos appears as the social hinterland, whereas the town of Ayvalik emerges as the main stage of the Enlightenment. The purpose of our contribution is to attempt to interpret the forms of social interaction in the Aeolian geographical region that provided the Enlightenment's infrastructure and to sketch the intellectual profile of the movement in the twenty years of its blossoming.